

OSMANLI DÜNYASI'NDA MANTIK BİLİMİ ve EĞİTİMİ

Prof.Dr.Abdulkuddûs BİNGÖL*

Bilinenden bilinmeyene intikalde zihni hatadan koruyan kanun ve prensiplerin bilgisi olan *Mantık Biliminin* kurucusu, bilindiği gibi, *Aristoteles* (M.Ö. 384-322)'dir. *Aristoteles*'ten önce müstakil *Mantık* çalışmaları yoktur. Bununla beraber *Eleali Zenon* ile *Pythagore* (M.Ö. VI. yüzyıl) arasındaki felsefi tartışmalar, *Mantık* alanındaki ilk araştırmaları başlatmış; *Sofistler*'e karşı çıkan *Sokrates* (M.Ö. 469-399), Matematik ve Fizik ilimlerde olmasa bile, ahlâki kavramlarda sâbitlik olduğunu öne sürerek *Genel Kavramlar (Külliler-Tümeller)* teorisinin ilk kurucusu olmuş; *Platon* (M.Ö. 427-347), bu teoriyi bütün bilgi alanlarını kuşatacak şekilde genişletmiş ve *Akıl Yürütme* konusunda da dikkate değer görüşler ortaya koymuştur. Kuşkusuz bütün bunlar *Aristoteles* mantığının konularını hazırlayan çalışmalarıdır. Ancak *Platon*'da dahi mantık konuları *Bilgi Teorisinden* sarahaten henüz ayrılmış değildir. İşte *Aristoteles*, *Greک Dünyası*'nda kendinden önce gelişen bu çalışmaları da çok iyi değerlendirerek, adeta her şeyi yerli yerine koyan bir mimar gibi, mantığa müstakil bir disiplin olma hüviyetini kazandırmış ve *ORGANON* adlı eserini meydana getirmiştir. *Organon*, bize kadar ulaşan *Klâsik Mantığa (Suri Mantığa)* ait tam ve mükemmel biricik eserdir. Dolayısıyla *Mantık Bilimi*'nin ilk âbidesi sayılmakta haklıdır.

Gerek *İslam Kültür Dünyasında* ve gerekse *Batı*'da asırlar boyunca *Mantık* konusunda yapılan çalışmalar, *Aristoteles*'in fikirleri etrafında gelişmiş ve *Aristoteles* tek otorite olarak kalmıştır.

Aristoteles Organon'u altı kitaptan oluşmaktaydı. Daha sonra *Stoacılar* ve *Yeni Platoncular* konu üzerinde çalışmalarını sürdürmüşler; bu dönemde *Aristoteles*'in iki eseri *Retorika* ve *Poetika* da *Organon* külliyatından sayılmış, ayrıca *Yeni Platoncu Porphyrios* (M.S.232-304)'un *İsagoji*'si de *Aristoteles Organonunun* başına eklenmiştir. Böylece önce *İskenderiyeli Şarihlerin*, sonraları *Hıristiyan Süryanilerin* elinde şerh ve tercüme edilmek suretiyle asırlarca incelenmiştir.

İslam Dünyası'na geçmeden önce Süryanilerde *Mantık külliyatını* dokuz kitap olarak görmekteyiz: *EİSAGOGE, KATEGORİLER, PERİ-ERMENELAS, I. ANALİTİKLER, II. ANALİTİKLER, TOPIKA (DİALEKTİKA), SOFİSTİKA, RETORİKA, POETİKA*. Bu tespit genelde *İSLAM*, özeldir *Osmanlı Kültür Dünyası*'nda mantığın şekillenmesi bakımından oldukça önemlidir. Zira *Osmanlı Dünyası*'nda mantığı, *İslâm Dünyası*'nda mantıktan soyutlamak mümkün değildir. Zaten bizim bu sunuşta yapmaya çalıştığımız da *İslam Mantık Tarihi*'nin özel bir bölümünü, Osmanlı dönemini kısaca irdelemektir. Başka bir ifade ile *İslâm Mantığına Osmanlı Kültürü* açısından bakmaktır.

Müslümanlar, miladi VII. Asrın ortalarında fethettikleri Suriye ve civarında *Aristoteles Mantığı*'nın oldukça inkişaf etmiş olduğu bir şekilde karşılaşmışlar ve *İslam Dünyası*'nda ilk mantık metinleri de yine bu Süryanice metinlerden Arapça'ya yapılan çevirilerle oluşturulmuştur. Abbasiler devrinde ve bilhassa *el-Mansur* (754-755) ve *el-Memun* (814-833) zamanlarında gerçekleştirilen yoğun tercüme faaliyetleri sonucunda, *Aristoteles*'in bütün mantık külliyatını ve

* Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dekanı.

Porphyrios 'un *İsagoji* 'sini bazı şerhleriyle birlikte Miladi IX. Asırda Arap dilinde görmek mümkün olmuştur.

Hemen belirtelim ki, çeşitli kültür çevrelerinin birbirlerini tanımalarında ve yeşerip, dallanıp budaklanmalarında tercüme faaliyetleri her zaman olumlu bir rol oynamıştır. Tarihte, Sümer dilinden Çince'ye, Akkad dilinden Hintçe'ye , Asur dilinden Türkçe'ye, Grek dilinden Arapça'ya... vb. dillerinde ortaya koyulan eserlerin karşılıklı olarak yapılmış olan tercümelemleri özellikle kültürün bilim ve felsefeyi oluşturan entelektüel diliminde verimli sonuçlar sağlamıştır. Bu bakımdan tercüme devrini yaşamış olmayı, bir kültür çevresi için önemli bir şans kabul etmek gerekir.

Hiç kuşkusuz bu tercüme faaliyetleri büyük bir telif faaliyetini de hazırlamış, *el-Kindi* (ö1.873) ile birlikte tercüme faaliyetlerini aşan eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. *el-Kindi* 'nin *I.Analitiklemlerle* ilgili bir incelemesinin yanında, *Kitap al-makûlat* adıyla orijinal bir te'lifi olduğu da rivayetler arasındadır.

Ne var ki, bu ilk dönemlerde *Apodiktika*, *Keteguryas Analitik al-Ülâ*, *Topika*, *Sofistika*...vb. gibi Yunan mantık terimlerinden büyük bir kısmı aynen muhafaza edilmiş, yerlerine Arapçalarının konulması için uzun bir süre geçmesi gerekmiştir. Zira çeşitli tercümelemlerde aynı kavramlara farklı terimler teklif edilmiş, bunlar kesin şeklini alıncaya kadar bir çok safhadan geçmiştir. Ancak bundan sonradır ki, sistemli bir mantık dilinin oluşması, *İslam Mantığının Grek Düşüncesinin* çıraklığından çıkıp şahsiyet kazanması mümkün olabilmıştır. Tercümelemler devrini kapatıp, yetkin, tam, kendi felsefe sistemiyle tutarlı ve zengin muhtevalı eserler ortaya koyarak mantığa İslâm Kültürünün hüviyetini kazandıran ilk filozof *Uzlukoglu Fârâbi* (870-950) olmuştur. *İslâm Kültür Dünyası* 'nda Mantıkçılar arasında üstün bir şöhrete sahip olan bir başka Türk asıllı filozof *İbn Sinâ* (980-1037) ile de adeta bir *İslâm Mantık Geleneği* kurulmuştur. Bu gelenek her ne kadar *Stoacı* ve *Yeni Eflatuncu* süzgeçten geçen Aristoteles ve *Porphyrios* 'un eserlerine dayanmış olsa da, bu *İslâm Kültür Çevresinde* X. Yüzyılda ortaya koyulan bu çabaların değerini azaltmaz. Çünkü *Kavramın* incelenmesi ve çeşitli yönleriyle araştırılmasından itibaren *Beş Tümelin Tanımı*, *Adsal Tanımlar*, *Modalite* ve *Modal Önermeler* ve nihayet *Kıyasın Formu* ve *Maddesi* açısından yapılan araştırmalar, Arap Dilinin özellikleriyle de birleşince, genel Mantık tarihi içerisinde kendine özgü nitelikleriyle bir *İslâm Mantığının* veya bir *İslâm Mantık Tarihinin* oluşumunu da sağlamıştır.

Son araştırmalar göstermektedir ki, Aristoteles Mantığının yapısını en iyi şekilde kavrayan bu iki Müslüman Türk filozof, *Fârâbi* ve *İbn Sinâ*, sistemli bir mantık külliyyatını ortaya koymuşlar ve *Mantık Biliminin* İslâm Kültür Dünyası 'nda gerektiği şekilde yerleşip hakkıyla anlaşılmasına büyük hizmette bulunmuşlardır. Bu iki filozoftan *Fârâbi*, Mantığı sekiz kitap (bölüm) halinde incelerken, *Porphyrios* 'un *İsagojisini* 'de mantığa giriş olarak sisteminin başına koymuştur. Bu sekiz kitap Aristoteles' in sekiz kitabına karşılıktır. *İbn Sinâ* 'da da mantığın bölümleri *Fârâbi* 'deki gibidir. Şu farkla ki *İbn Sinâ* "Karşılıklı fikir alış-verişinin sâdece dil vasıtasıyla yapılabildiğini, *anlam* ile *söz* arasında herhangi bir ilişkinin bulunduğunu, ancak bu ilişkinin tabii türden olmadığını, çoğu kez sözün durumlarının anlamın durumlarını etkilediğini, bunun için de mantıkçının toplumdan topluma değişen şekliyle değil, mutlak anlamda dilin hallerini araştırması gerektiğini" belirterek mantığın ilk konusunun "*Sözün Araştırılması*" (*Bâb al-Elfaz*) olduğunu söylüyor ve böylece *İbn Sinâ* 'dan itibaren İslâm Kültür

Dünyası'nda mantığın muhtevası *On Bölüm* olarak şekilleniyor. Ancak Tümmeller Konusunda din bilgileri, özellikle de *Kelamcılar* ve *Hadisciler* ile mantıkçılar arasında ortaya çıkan ihtilaf, Mantık ilmine karşı menfi bir tavrın ortaya çıkmasına da neden olmuş, bu durum "Mantık bilmeyenin ilmine itibar olunmaz" diyen ve Mantık Bilimini Sünni İslâm Kelâmına sokmağa muvaffak olan Gazzâli (ö.1111) ile değişmiştir.

İlk olarak Gazzâli *el-Mustasfa*'sının ilk bölümlerini Mantık konularına tahsis etmiş ve bu sûretle mantık fiilen *Usûl İlimlerinde (Dini İlimler Metodolojisinde)* önemli bir rol oynamıştır. Usûlcüler mantığın özellikle *Kavram Tahlili, Delâlet ve Ta'rif* (Tanım) konularından son derece yararlanmışlardır. Uygulama alanlarında yararlı olması açısından mantığın bu konuları gerektiğinden fazla incelenmiş ve mantık yalnız felsefecilerin uğraştığı bir alan olmaktan çıkmıştır. Ali Sedat'ın ifadesiyle "Din İlimlerinde ve Kelâm araştırmalarında İslâm bilgilerinin metodlarının esasını Mantığın temel kuralları" oluşturmaktaydı.

Bununla beraber, Aristoteles'in Cevher tanımının İslâm akidesiyle telifini imkânsız gören kelamcıların etkisiyle, mantık kitaplarından *Kategoriler* bölümü çıkarılmıştır.

Öte yandan XI. Yüzyıl, İslâm Dünyası'nda eğitim ve öğretim bakımından bir dönüm noktasıdır. Bilindiği gibi önceleri dağınık ve hususi şekillerde yapılan öğretim, ilk defa Büyük Selçuklu Hükümdarı *Alparslan* zamanında bir sisteme bağlanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. Çağının en yüksek eğitim-öğretim müessesesi, *Nizamiye Medresesi* kurulmuş (M.1066) ve ders programları tespit edilmiştir. Bu programlarda *Dini İlimler*'in yanında, *Felsefe, Mantık, Sarf-Nahiv, Matematik, Hey'et* gibi ilimlerin yer aldığı da bilinmektedir.

Böylece XI. Yüzyılda Mantık, *İslam Kültür Dünyası'nda* hem en geniş muhtevasına kavuşmuş, hem uygulama alanı bulmuş ve hem de kurumlaşan eğitimde önemli bir yer tutmuştur. Bunun sonucu olarak da, bu yüzyıldan itibaren yazılan mantık kitaplarında daha çok Pedagojik amaçlar güdülmüş, mantığın İslâm Dünyası'nda bu döneme kadar kaydettiği gelişmeler doğrultusunda, üzerinde durulan bütün konuları içeren müstakil eserler ortaya koyulmuş ve bu eserler üzerine de çok sayıda şerhler ve hâşiyeler yapılmıştır. Bu eserler bazen ilk bilgileri verecek düzeyde kısa ve özlü, bazen daha ileri seviyelerde ve hatta uzmanlık düzeyinde geniş ve tahlili niteliktedirler. Meselâ, *al-Ebheri* (ö.1264)'nin *İsaguci*'si birinci türün, *al-Semerkandi* (ö. 1302)'nin *Kıstas*'ı ise ikinci türün en güzel örneklerindedir. Osmanlı öncesi dönemin son halkalarında bulunan bu eserler, tertip ve anlatım yönünden orijinaldirler. Her ikisi için de sahifelerce şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır. Bu eserlerde artık ilk dönem eserlerde gördüğümüz Mantık konularının dokuz kitap veya dokuz bölüm halinde ele alınıp incelenmesi gibi bir tertip söz konusu olmadığı gibi, konular açıklanırken hem daha öncekilere atıflarda bulunulmakta ve hem de tam bir yetki ile tartışılmaktadır. Artık mantık konuları iki temel başlık altında toplanarak, Mantık *Tasavvurat* ve *Tasdikat* bölümlerine ayrılmakta ve bunlar da kendisi içlerinde tali başlıklara bölünerek işlenmektedir.

İşte *Osmanlı Dünyası'nda Mantık Bilimi*'nin muhtevasını, diğer birçok alanda olduğu gibi *İslâm Kültür Mirası*'nın ortak malı olarak Osmanlılara intikal eden bütün bu gelişmeler oluşturmaktadır. Bu muhteva, XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar özde hemen hiçbir değişiklik göstermeden hâkim anlayış olacak; daha Bursa'da *Kaplıca* ve *Yıldırım* medreselerinden, Edirne'nin *Üç Şerefeli*, Üsküp'ün *İshak Paşa* ve İstanbul'un *Medaris-i Semaniye*'sine kadar yurdunun her

köşesindeki medrese eğitiminde önemli bir yer işgal edecektir. Bu muhtevaya bir ad koymak gerekir ise *Aristoteles'in Mantık Anlayışına Dayalı Fârâbi ve İbn Sinâ Geleneğine Bağlı Mantık Anlayışı* demek doğru olur. Esasen bu, *İslâm Mantığı*'nin tanımlayıcı karakteridir.

Osmanlı medreselerinde okutulan mantık kitapları önemli bir kısmı ile Osmanlı Öncesi dönemin son devrelerine aittir. *Al-Ebheri* (öl.1264)'nin *İsağuci*'si, *al-Kazvini al-Kâtibi* (öl.1253)'nin *al-Şemsiyyesi*, *al-Urmevi* (öl.1283)'nin *Metahu'l-Envar*'ı bunun en güzel örnekleridir. Ancak Osmanlı döneminde de ilk devrelerde, hususiyile Fatih devrine kadar daha ciddi olmakla birlikte orijinal telifler ortaya koyulmuştur. Bunlardan özellikle Bursa'da yaşamış ve Mısır'da tahsil yapmış olan *Molla Fenari* (öl.1350)'nin *Risale-i Esiriyye*'si (Ebheri'ye Şarh) ile *Gelenbevi* (öl.1791)'nin *Burhan*'ı kayda değer. Ayrıca *Hızır Bey* (öl.1458)'in, *Hocâzade* (öl.1487)'nin *Hâyâli* (öl.1470)'nin, *Taşköprüzâde Ahmet Efendi* (öl.1553) ve *Yanyalı Es'ad Efendi* (öl.1730)'nin Mantık konularında çalışmaları yaptıklarını hatırlamak bir kadirşinaslıktır. Şunu da belirtelim ki bugün bilinen eserlerin sayısı zamandaş olarak Batıdakilerden çok fazla olsa da, asrının en büyük mantıkçısı olarak kabul edilen *Gelenbevi İsmail Efendi* bir tarafa bırakılacak olursa, XV. Yüzyıldan itibaren *Tanzimat*'a (1839) kadar Osmanlı Dünyası'nda, münferit şerh ve hâşiyelerin dışında orijinal telifler görmek pek mümkün olmadığı gibi, bu dönemde XVI. yüzyıldan itibaren hızla gelişen Avrupa'daki bilim ve Mantık anlayışından izlere rastlamak da mümkün olmamıştır. Nitekim, *Kâtip Çelebi* de daha XVII. yüzyılda *Mizan al-Hakk*'ında bu gerçeğe işaret etmektedir. Esasen, Medresede XIII. yüzyıldan itibaren Mantık eğitiminin elif-bası olan *Ebheri*'nin *İsağuci*'si ve daha ileri seviyede bilgiler veren *Semerikandi*'nin *Kıstas*'ı ile XVIII. yüzyılın en önemli telifi olarak bilinen *Gelenbevi*'nin *Burhan*'ının muhtevasına kısaca bakılacak olursa görülecektir ki, XVIII. yüzyıl Türk aydını, mantık konularında ne biliyorsa, XIII. Yüzyıl Türk aydını da aynı şeyi bilmektedir.

Şöyle ki, *Ebheri*'nin *İsağuci*'si Mantık'ın bütün konularını şamil, gereği kadar kısa bir eserdir. Mantıkçılar yanında en fazla rağbet kazanan, yine aynı derecede mühim şerhlere, hâşiyelere ve tertiplere konu olan başlıca mantık kitaplarındandır. *Tanzimat* dönemi mantık anlayışımızda dahi etkili olmuştur.

İddia edildiği gibi *Ebheri*'nin bu kitabı, *Aristoteles'in Kategorile*'rine bir giriş ve sadece *Beş Tümel*'i anlatan *Porphyrios*'un *İsağoci*'sinin bir muhtasarı, bir adaptasyonu değildir. Tertip ve muhtevaları incelendiğinde açıkça görülmektedir ki, söz konusu iki eser arasında bir benzerlik yoktur. Bize göre *Ebheri*'nin bu eserini *Porphyrios*'un *İsağoci*'sinden ziyade, İbn Sinâ'nın *İsağuci Min Uyûn al-Hikme* adlı eseri ile karşılaştırmak gerekir. Zira İbn Sinâ'nın bu eseri de *Ebheri*'ninki gibi mantığın bütün konularını ihtiva etmektedir. Bununla beraber *Ebheri*'nin eseri, İbn Sinâ'nın eserinin de bir kopyası değildir. Mesela İbn Sinâ'nın eserinde, *Aristoteles*'in on kategorisine yer verilmekte, bunlar kısaca tanımlanmaktadır. *al-Ebheri* ise kategorilere eserinde hiç yer vermemiştir. Önermeler konusu da her iki eserde farklı olarak incelenmektedir. Meselâ, İbn Sinâ, Modal Önermelere yer verip *Vacip*, *Mümkün* ve *Mümteni* diye üç cihetin (modun) olduğunu belirtirken *al-Ebheri*, Modal Önermelere de yer vermemiştir. Tabii bu farklılık *Kıyas* bölümünde de sürmektedir. Zira İbn Sinâ, adı geçen eserinde *Yüklemli-İktiranlı Kıyasları* üç şekil olarak ele alıp bu şekillerin sonuç veren modlarını ayrı ayrı incelerken, *al-Ebheri*, söz konusu kıyasların dört şeklinden bahsetmekte ve yalnız birinci şeklin sonuç veren dört modunu zikretmektedir. İbn Sinâ kısa da olsa *İstikra* (Tümevarım) ve

Temsil'e (Analojiye) yer verirken, *al-Ebheri*, bunları da ihmâl etmiştir. Bu kısa mukayese dahi, bu iki eserden daha sonra olan *al-Ebheri*'nin, İbn Sinâ'nın eserinin aynı olmadığını ortaya koyar, sanıyoruz.

Semerkandi'nin eserine gelince; *Kistas* da öğretim maksadıyla yazılmış olmasına rağmen, mantığa yeni başlayanlara ilk bilgileri veren bir eser olmaktan ziyade, ileri seviyede olanlara hitap etmektedir. Bizzat müellifi tarafından şarh edilmesi de bunu gösterir.

Muhtevası bakımından, *Aristoteles*'ci anlayışa bağlı olarak, İslâm Kültür Dünyası'nda *Fârâbi* ve İbn Sinâ tarafından kurulan mantık geleneğinin içindedir ve o güne kadar üzerinde durulan bütün mantık konularını içermektedir. Zaten müellif de bunu açıkça söylemektedir. *Fârâbi*, İbn Sinâ, *Ebheri*, *Razi*, *Gazzalî*, *Ebu'l-Berekât al-Bağdadî*... vb. *Kistas*'ın belli başlı kaynaklarıdır. İslâm Kültür Dünyası'nda mantığın gelişmesini tamamladığı bir dönemden sonra yazılmış olması, eseri muhteva bakımından zengin kılmıştır. Bu nedenledir ki, daha sonraki birçok eserin kaynağı olmuştur.

Kistas bir Mukaddime ve iki Makaleden meydana gelmektedir. Mukaddimede, mantığın mahiyeti ve ona olan ihtiyaçla, mantığın konusu üzerinde durulmaktadır. Birinci makale *Tasavvurat*, ikinci makale ise *Tasdikat*'a ayrılmıştır. *Semerkandi*, birinci makaleyi *fasıl*, ikinci makaleyi de *bab* adını verdiği alt başlıklara bölmüştür. İkinci makalede bablar ayrıca fasıllara bölünmektedir.

Birinci makalede, *sözlerin delâleti*, *müfret* (tek başına) ve *mürekkep* (bileşik) *söz* ve bunların kısımları, *küllî* (tümel), *cüz'î* (tikel) *kavramlar* ve bunlara ait çeşitli hükümler, *mahiyet*, *zâtî* (özsel) ve *arazî* (ilintisel) *kavramlar*, *Beş Tümel* ve tasavvuratın maksadı dediği *Tanım* ve çeşitlerine taalluk eden meseleler üzerinde durulmaktadır.

İkinci makalede ise önermeler, Önermelerin yapısı, hükümleri, *Ma'düle* ve *Muhassala Önermeler*, *Modal Önermeler*, *Tenâkuz*, *Düz* ve *Ters Döndürme*, *Şartlı önermeler* ve bunların yapıları, kısımları, *Kiyas*, tanımı, çeşitleri, *İktiranlı Kiyaslar*, *Şartlı Kiyaslar* ve bunlara ilişkin problemler ortaya koyulmaktadır. İkinci makalenin son bölümünde ise *al-Bahs ve'l-Munazara* başlığı altında, çeşitli ilimlerin (dinî ilimler dahil) araştırma metotlarından bahsedilmektedir.

Gelenbevi İsmail Efendi'nin *Burhan*'ına gelince, bu da pedagojik maksatla telif olunan bir eserdir. Bu eserin Gelenbevi mantığı beş ana bölüme mütalaa ederken *Sözlerin* (lafızların) *araştırılması* ile *Delâlet* konularını, mantığa bir mukaddime olarak görmüştür. Kavramların araştırılıp incelenmesi ise, başlı başına bir bölüm olarak bunlardan ayrılmıştır. O, *bab* adını verdiği bu bölümleri *fasıllara*, fasılları da daha küçük bölümler olan *sınıflara* ayırmaktadır. Birinci bab (bölüm), kendi ifadesiyle, *tasavvurların mebdeleri olan KAVRAMLARA*, ikinci bab *tasavvurların maksatları olan TANIMA* ayrılmıştır. Üçüncü bab, *tasdiklerin mebdeleri olan ÖNERMELERE*, dördüncü bab ise *tasdiklerin maksatları olan AKLÎ DELİLLERİN YAPISINA (KIYASA)* has kılınmıştır. Beşinci baba gelince, bu da kendi arasında yine beşe ayrılan *BESŞ SANATA* bırakılmıştır. Böylece Klâsik Mantık'ın dokuz bölümü tamamlanmaktadır.

Eğitim dili Arapça olan klâsik medrese eğitiminde, Mantık ders kitaplarının son halkası oluşturduğu ve dolayısıyla, dönemine kadar ulaşan bütün te'lif ve şerhlerdeki tekrarları ve ince tetkikleri topladığı için, genelde *İslâm*, özeldir *Osmanlı Mantığını* adeta kodifiye eden bu eserin muhtevasından seçtiğimiz birkaç örnekle

de, burada, Gelenbevî'nin şahsında Osmanlı Dünyası'nda Mantık müfredatının nasıl ele alındığına kısaca değinmekte yarar görmekteyiz.

Gelenbevî, Tümel Kavramları *birinci ve ikinci Ma'küller* diye ikiye ayırmaktadır. Mantığın konusu olan *ikinci ma'külleri*, *Mantiki, Tabii ve Aklı* diye de üç grupta toplamaktadır. Bu ayırıma *Kavzini, Razi, Teftezâni*... gibi mantıkçılarda da rastlıyoruz. Buna karşılık Gelenbevî, tümellerin kesinlikle dış alemde var olmadığını ileri sürerken, *Tabii Tümeler* (Külliy-i Tabii)'in haricte varlığını iddia eden *Kavzini*'den ayrılmaktadır. (Bkz:Burhan, s.6; Şemsiyye, s.10-11).

O, İslâm Mantık geleneğine uygun olarak *Özsel Tümeler* (Külliy-i Zâti)'i *Cins, Tür ve Ayırım'a; İlintisel Tümeler* (Külliy-i Arazî)'i, *Hassa ve Umumi İlinti*'ye ayırırken, *Ehberi ve Kavzini*'nin bu konuda en güzel tasnifi yaptıklarını söylemekte ve kendisi de *Kavzini* gibi önce *Tür'ü* daha sonra da *Cins'i* tanımlamaktadır. Halbuki, *Teftezâni* ve diğerlerinde *Tür*, beş tümelin ikincisi olarak ele alınmaktadır. (Bkz:Burhan, s.5 vd., Şarh-i İsağuci, s.24, Teftezâni, Tehzîp, s.3).

Tanım diğer İslâm Mantıkçılarında olduğu gibi, *el-Kavl el Şârih* başlığı altında incelenmektedir. Gelenbevî, bu ifadenin, tanımın bütün çeşitlerini içerdiğini söyleyerek, bu başlık altında tanımın her çeşidini inceler. O, bu konuda, bir mahiyetin özsel tümellerinin bütünü ile hassasından meydana gelen tanımı, *Tam Özsel Tanım*'dan (Hadd-i Tam'dan) daha mükemmel bir *Tam İlintisel Tanım* (Resm-i tam) olarak kabul eder. Zira burada *Hassa*'nın ilâvesi, tavzihten başka bir şey değildir. *Umumi Araz* (Genel İlinti) ile tanımı kabul etmeyen müteahhirin mantıkçıların görüşüne karşılık, yalnız *Hassa* veya *Hassa* ile *Umumi İlinti*'den meydana gelen tanımın *Eksik İlintisel Tanım* (Resm-i Nakıs) olacağını kabul eder. Nitekim, *Teftezâni* de *Resm-i Nakıs*'ta *Umumi İlinti*'nin kullanılmasını uygun bulmaktadır. (Bkz: Teftezâni, Tehzîp, s. 4) Gelenbevî, müteahhirin mantıkçıların görüşüne uyarak, basit mahiyetlerin *Resm-i Nakıs* ile tanımlanabileceği görüşündedir. (Bkz: Burhan, s. 4) O, tikellerin tanımlanamayacağı hususunda da müteahhirinin görüşünü tercih etmiştir. (Bkz: Hâşiye-i Burhan, s.70) Nitekim, önermenin parçalarının (cüz'lerinin) dört olduğunu söylerken de, yine müteahhirin mantıkçıların görüşündedir.

Gelenbevî'nin Burhan'ında *Modal Önermeler* (Müveccehât) önemli bir yer işgal eder. O, mantığın en zor mevzuu olarak nitelendirildiği bu konu ile ilgili olarak müstakil bir eser de yazmıştır ki, bu *İmkân Risalesi*'dir. Modal önermeler bahsinde *Fârâbî* ve İbn Sinâ'dan farklı olarak dört modalite kabûl edip, müteahhirin mantıkçıların görüşünü benimser. Konuya getirdiği esneklik ve izah tarzı bakımından ise benzerlerinden farklıdır. On dört basit ve Sekiz bileşik modal önermeden bahsettikten sonra, mantıkçıların üzerinde durmadığı daha birçok modal önermenin de mümkün olduğunu savunur. (Bkz: Burhan, s. 23).

Hemen bütün mantıkçıların yaptığı gibi, Gelenbevî de Burhan'ın büyük bir kısmını *Aklı Delillere* (özellikle Kıyas'a) ayırmaktadır. Mantığın ulaştığı en son gâye olarak nitelendirdiği *Kıyas'ı* bütün teferruatıyla incelemektedir. O, bu konuda, sonuçları çok açık olmaları bakımından *İstisnâlı Kıyasların, İktiranlı Kıyaslardan* önce zikredilmesi gerektiği görüşünü savunur. *İktiranlı Kıyasları Müteâref ve "Gayr-ı Müteâref"* diye ikiye ayırıp, *Gayr-i Müteâref İktiranlı Kıyasın* dört şekilden izahını yapmasına gelince, bu kendine has bir açıklama olarak kalmaktadır. Kıyasların modalitesi konusunda ise yeni bir şey getirmemektedir.

Kuşkusuz bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak daha da önemlisi, mübalağasız, yaklaşık VII Asır boyunca, örnek eserlerde de görüldüğü gibi, Mantık

konularının özellikle eğitim amaçlı teliflerde farklı başlıklarla da olsa hep aynı tertip üzere kalmasının, aynı yöntemlerle araştırılmasının ve incelenmesinin hangi mülahazalara dayandığını tespit etmek, bu konudaki temel düşünceyi ortaya koymaktır. Bize göre bu konuda İbn Sinâ'nın şu düşünceleri etkili olmuştur.

Söyle ki, İbn Sinâ'ya göre, madem ki her bir bilgi ya *tasavvurdur* (kavramdır), ya da *tasdikdir* (önermedir); öyleyse bilmediklerimiz de bildiklerimiz gibi ya bir kısım tasavvurlar ya da bir kısım tasdiklerdir. O halde bizim bilmediklerimiz hakkındaki araştırmamız ya tasavvurları, ya da tasdikleri elde etmeye yöneliktir. Kuşkusuz bu gelişi güzel bir çaba değildir. Bilâkis, bunların bilgisine mantığın ortaya koyduğu prensipler dahilinde bir takım zihnî faaliyetlerle ulaşılır. Bizi tasavvurlara ulaştıran zihnî faaliyet *Tam Özsel Tanım* (Hadd-i Tam), tasdiklere ulaştıran zihnî faaliyet ise *Kıyas*'tır. Bu ikisinin her birinden bazısı gerçeğe uygun (hakikî-hakikate uygun) bazısı da, gerçeğe uygun değildir, ancak her hangi bir açıdan faydalıdır. Bazıları da gerçeğe uygun olduğu halde doğru değildir. İnsan yaratılışı icabı çoğu kez bunların arasını temyiz edemez. Eğer böyle olsaydı akıllılar arasında ihtilaf olmaz, düşüncelerinde tenakuz da vaki olmazdı.

Halbuki, bilinenden bilinmeyene intikal, hem belirli bir maddeyi, hem de belirli bir sûreti (formu) gerekli kılar. Öyleyse tanım ile kıyasın her biri için kendilerinden telif edildikleri maddeleri ve telifin kendisiyle tamamlandığı sûretleri vardır. Nitekim her hangi bir maddeden tesadüfen ev veya kürsü yapılması doğru olmadığı gibi, herhangi bir şekilde ev ve kürsü yapılması da doğru olmaz. İşte bizi bilinenden bilinmeyene ulaştıracak fikir ve istidlâllerde de durum böyledir. Bazen bozukluk sûrette, bazen maddede ve bazen de her ikisinde birden olabilir. Oysa mantık fikir ve istidlâlleri her iki yönde inceleyerek, bir yandan bilinenden bilinmeyene hatasız intikalin kanunlarını ortaya koyarken, öte yandan, aklı takviye ederek, insana zihnî faaliyetlerde gerçek olanla gerçek olmayanı birbirinden ayırt etme yeteneğini ve ölçüsünü kazandırır.

Görülüyor ki, İbn Sinâ Aristoteles'ten farklı olarak *Tanım* ve *Kıyas*'ı araştırırken *Sûret* ve *Madde* ayırımı yapmaktadır. Bunun içindir ki, mantıkçılarımız, *Mantık Bilimini* önce *Kavram Mantığı* (Tasavvurat) ve *Hüküm Mantığı* (Tasdikat) diye ikiye ayırırken, her ikisi için de *Mebabi* (ilkeler) ve *Makasid* (amaçlar) olduğunu söylemişlerdir. *Kavram Mantığı*'nın mebadiini *Beş Tümel*, makasidini *Tam Özsel Tanım* (Hadd-i Tam); *Hüküm Mantığı*'nın mebadiini *Önermeler*, makasidini de *Kıyas* (Burhan) olarak belirlemişler ve maddesi yönünden *Kıyas*'ı *Beş Sanat* başlığı altında incelemişlerdir.

Osmanlı Dünyasında siyasi olduğu kadar ilim ve fikir hayatı açısından da önemli sonuçlar doğuran Tanzimat döneminde ıslahına çalışılan medrese programlarında mantık yine yer almış ve çeşitli eğitim programlarında okutulmak üzere, bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, oldukça çok denecek kadar Türkçe Mantık kitabı yazılmıştır. Ne var ki, bunların ana kaynağı yine *Ebheri*'nin *İsağucisi*'dir. *İsağuci* ya tercüme edilmiş, ya şarh edilmiş, ya da onun plânı ele alarak yeniden yazılmıştır. *Ahmet Cevdet Paşa*'nın 1877 de yayınladığı *Mi'yar-ı Sedat*'ı bu serinin en güzel eseridir.

Bu eserler arasında az da olsa geleneksel olmayanları da vardır. İşte bu cümleden olmak üzere Avrupada'ki yeni mantık akımlarını da içine alan ilk Türkçe te'lif mantık kitabı, *Cevdet Paşa*'nın oğlu *Ali Sedat*'ın *Mizanu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl* adlı eseridir. 1885'de bu eser yayınlandığında fikir hayatımıza hâlâ Aristoteles anlayışına dayalı Fârâbî- İbn Sinâ geleneğine uygun mantık anlayışı

hakimdi. Halbuki, Avrupa'da XVI. yüzyıldan itibaren *bilimlerde metod* sorunu mantık konuları arasında ele alınmağa başlamış, XX. yüzyılda *Sembolik Mantık* çalışmaları hızlanmıştır. İşte *Mizanu'l-Ukûl*, yazarının da önsözünde belirttiği gibi, bizde o zamana kadar yazılmış mantık kitaplarından çok farklı bir tarzda kaleme alınmıştır. Bu eserle *Ali Sedat*, genelde İslâm özelde Osmanlı kültürü gelenek çemberinin dışına çıkarak, Tanzimat'tan sonra Batılılaşma hareketlerinde, mantık disiplininde ilk hamleyi yapmış, bu yoldaki yolcuların öncüsü olmuştur. Böylece fikir hayatımız Avrupa'da ortaya çıkan mantıkla ilgili bir çok yeni fikirlerden haberdar olmuştur.

Burada şu hususa dikkat çekmekte yarar görmekteyiz. Mantık kitapları Türkçe yazılmasına rağmen Terimler aynen muhafaza edilmiştir. Bunların Türkçe karşılıklarının bulunmasına gidilmediği gibi, Batı kaynaklarına dayanılarak yazılan mantık kitaplarında da Terimler Batıda kullanılan şekliyle aynen korunmuştur. Darül-Funûn Hocalarından *İsmail Hakkı* (İzmirli'nin) 1914 yılında yayınladığı *Felsefe Dersleri* bunun güzel bir örneğidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mantık, Aristoteles tarafından müstakil bir ilmi disiplin haline getirildikten sonra, çeşitli kültür çevrelerinde araştırmacıların süzgecinden geçip tercümeler yoluyla İslâm Kültür Çevresine girmiştir. Burada Fârâbî ve İbn Sinâ'nın elinde olgunlaşarak bir İslâm Mantık geleneği oluşmuş, terimlerin Arapçalaştırılmasından itibaren konularının tertibi, izahı, İslâmî İlimlerin metodolojilerinde bulduğu tatbik alanına uygun tarzda araştırılmasına kadar kendisine İslâm Kültürünün damgası vurulmuştur. Osmanlı dönemi öncesinde kurumlaşan eğitim programlarında kendisine bir yer bulmuştur. Bütün bu gelişmeler, İslâm Kültürünün ortak mirası olarak Osmanlı Dünyasına intikal etmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar özde hiçbir değişiklik göstermeden, klâsik medrese eğitiminde varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Osmanlı Dünyasında Mantık, İslâm Dünyasında Mantıktan soyutlanmaz, aksine Onun önemli bir kesitini oluşturur. Bu iddiaların en güzel ispatı, medrese programları ile okutulan ders kitaplarının içerikleri yönünden tahlilidir.

XVI. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da gelişen yeni bilim anlayışına paralel olarak ortaya çıkan yeni mantık cereyanlarından Osmanlı Dünyası ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde haberdar olmuştur. Bu, ilmî bir zorunluluk neticesinde değil, Avrupaî tarzda kurulan öğretim müesseselerinde örneklerine uygun olarak verilen dersler münasebetiyle olmuştur. Bu dönemde yazılan eserler daha önceki dönemde de çoğunlukla olduğu gibi, araştırma kaygısıyla değil, pedagojik gâyeler ön plana çıkarılarak yazılan ders kitaplarıdır. Dolayısıyla yeni mantık cereyanlarında yaratıcı olunamamış ve Batıdaki bu faaliyetlere iştirak edilememiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, Abdullah Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, İst. – 1970,
Ali Sami al – neşşar; al-Mantık al –Suri, İskenderiye – 1955,
ATAY, Hüseyin; Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İst. 1983,
AYNI, Mehmet Ali; Türk Mantıkçıları, İst.-1928,
BALTAÇI, Cahit; Osmanlı Medreseleri, İst. 1975,
BİNGÖL, Abdülkaddûs; Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, M.E.B. Yayınları, İst. –1993,
Klâsik Mantık 'ın Tanım Teorisi, M.E.B. Yayınları, İst. – 1993,
"İslâm Kültür Dünyasında Mantık Geleneğinin Kurulmasında Türk Düşünürlerinin Yeri", Milli Eğitim, 22, Aralık 1989, 48-55,
"al-Semerkandi ve Kıstas' ı-Efkârı", Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 19, Erzurum-1991, 173-182,
"Türk Kültür Tarihinde Mantık Hareketleri", Türk Kültürü ve Felsefi Panelleri, 24-25 Nisan 1991, TEBLİĞLER, Kayseri-1992, 11-24,
"Semerkandi'nin Kıstas' ında Kıyas Teorisi", Felsefe Dünyası, 20 Bahar-1996, 10-33,
XVIII. Yüzyıl Türk Mantıkçıları" Fen-Édebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 14 Erzurum-1986, 55-67
"Türk-İslâm Kültür Dünyasında İsağoji" 1. Felsefe ve Sosyal İlimler Kongresi 7-11 Mayıs Erzurum 1984,
BOLAY Naci; "Yüklemcin Niceliği Meseleleri ve İbn Sinâ Mantığında Yüklemin Nicelikli Önermeler" Uluslar arası İbn Sinâ Sempozyumu, Ankara-1984
Al-Ebheri, Esirü'd-Din Mufaddal b.Ömer; İsağuci, İstanbul-1312 H.
Fârâbî "Kitab al –İbare", (Prof.Dr.Küyel Neşri ve Tercümesi), Araştırma,C.IV, 1966.
Fârâbî; Risaletu Cemi' i' l-Mantıkıyetti Semâmiye, (Yazma Nüsha,) Hamidiye (812),
Fârâbî; al-Elfaz al-Musta' mele fi'l-mantık (Muhsin Mahdi Neşri) Beyrut-1946.
Fârâbî İhsau' l-Ulûm, (Çev: Prof. Dr.Ahmet Ateş) İst.-1955.
Fenârî, Muhammed b. Hamza Risale-i Esiriye, İst. 1304 H.
Gelenbevi, İsmail Efendi; Burhan, İst.-1306 H.
Haşiyetül-Burhan, İst.-1306 H,
İbn Haldun, Mukaddime, Beyrût-1981,
İbn Sinâ; Kitab al Hudud (Yazma Nüsha), Şehid Ali Paşa, 2725/51,
İbn Sinâ; al-Necat (Muhyid-Din Sabrî Neşri) Mısır-1938,
İbn Sinâ; Uyûn al-Hikme, (Ord.Prof.Ülken Neşri), Ank. –1953,
İbn Sinâ; al-İşarat ve al-Tenbihat (Neşir. Süleyman Dünya) Kahire-1960,
İZGİ, Cevat; Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyazi İlimler-1 İst.-1997,
Kazvini, Necmü d-Din Ali b.Ömer, Şemsiye, İst. 1325 H.
KEKLIK, Nihat; İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İst.-1969-1970 (c.1-2),
KÜYEL , Mübahat (Türker); Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi, Ank. –1976,
MADKOUR, İbrahim; L' Organon D' Aristoteles dans Le Monde Arabe, Paris-1969,
Mustafa Gâlip; İbn Sinâ, Mektebatu'l-Hilâl, Beyrut-1981,
ÖNER, Necati; Klâsik Mantık, Ankara-1970,
ÖNER, Necati; Klâsik Mantık, Ankara-1970,
ÖNER, Necati; "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat," Erdem Eylül 1986, 769-799,
Al-Semerkandi Muhammed b.Eşref; Kıstas' ı-Efkâr fi Tahkiki' I Esrar, Ayasofya, No: 2565/2,
SÖNMEZ, Selami; Anadolu'daki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri, Doktora Tezi, Erzurum-1992,
Teftezani, Sa'du' d-Din Mes'ud b.Ömer; Tehzip al-Mantık ve al-Kelâm, İst.-?
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara-1965,
ÜLKEN, Hilmi Ziya; Mantık Tarihi,İstanbul-1942,